

Регушевський Є.С.

ПРО ДЕЯКІ ПОНЯТІЙНІ ТА ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СТЕРЕОТИПИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Про місце та роль в історії української літератури та літературної мови І.П. Котляревського і Т.Г. Шевченка говориться практично у кожному дослідженні про їх творчість. Але у працях кінця ХІХ - поч. ХХ ст. немає тих ярликів, які приклеєно обом поетам «радянським» («марксистським») літературознавством і мовознавством.

У статтях (їх більш п'ятдесят) [1] про Т.Г. Шевченка, а також у «Нарисі історії української літератури до 1890 р.» (1910 р.) І.Я. Франко називає Т.Г. Шевченка «великим», «геніальним», «глибоко народним», «національним» поетом, ставить його поряд з А. Міцкевичем та О. Пушкіним, вважаючи цю трійцю «найбільшими поетами слов'янського світу», але не вживає висловів «основоположник» (нової української літератури, сучасної української літературної мови). Відсутній також вислів «зачинатель» (нової української літератури і літературної мови) у спеціальних працях І.Я. Франка про І.П. Котляревського [2] та у згаданому вище «Нарисі...».

Не називають І.П. Котляревського «зачинателем», а Т.Г. Шевченка «основоположником» М.П. Драгоманов [3], М.С. Грушевський [4], М.І. Петров [5], С.О. Єфремов [6], М.Ф. Сумцов [7] і ін.

Вперше послідовно з відповідним обґрунтуванням в окремому розділі «Т. Шевченко - основоположник нової української літератури і літературної мови» вжив вислови «зачинатель» та «основоположник» П.П. Плющ у своїй книзі «Історія української літературної мови» (к. 1971) [8]. Він недвозначно заявляє: «Нині вважається незаперечним твердження про Шевченка як основоположника нової української літератури і нової української літературної мови» [9]. І далі «... Ми саме Шевченка вважаємо основоположником нової української літературної мови, а не Котляревського, що є тільки її зачинателем» [10].

Коли ж саме виникло твердження про «основоположника» - Т.Г. Шевченка та «зачинателя» - І.П. Котляревського? Точну дату назвати зараз важко, але відомо, що це витвір «марксистського українського літературознавства». Так, П.П. Плющ у згадуваній уже книзі пише: «Два слова про самий термін «основоположник нової української літератури» в його застосуванні до Т. Шевченка. Як відомо, цей термін узвичаївся тільки після Жовтня і запроваджений був радянськими літературознавцями з тим, щоб, спираючись на ідейно-художню відмінність між творчістю Шевченка і творчістю його попередників, виділити творчість великого Кобзаря, як новий, поворотний етап в розвитку нової української літератури, першим кроком якого була творчість І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки і Г.Квітки-Основ'яненка» [11].

Слід думати, що в кінці 30-х і в початку 40-х років ХХ ст. назви «основоположник» і «зачинатель» ще не були загальноприйнятими, «нормативними». Із довоєнних видань нам удалося знайти тільки статтю В.С. Ващенко «Основоположник української літературної мови» [12]. У відомій книзі з історії української літературної мови Г.А. Левченка, яка появилася друком в 1946 році і мала назву «Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ», вирази «зачинатель» та «основоположник» української літературної мови не вживаються. Автор вказує, що «Енеїда» «поклала початок нової літературної мови» [13] і підкреслює вирішальну роль Т.Г. Шевченка як «творця української літературної мови» [14].

Замовчується у «радянському» мовознавстві не лише час виникнення цих «ярликів», але і причина їх появи. А причина тут криється у велико-державницькій суті тоталітарної ідеології. Процес національного духовного відродження, який розпочався у Європі в кінці ХVІІ - І половині ХVІІІ століття, захопив і «бездержавну» Україну. «Енеїда» була першою яскравою зіркою національної української літератури, основоположником якої став І.П. Котляревський. Але ж чи можна було це сказати та офіційно признати наукою, якщо «...Пушкін народився через рік після її («Енеїди») першовидання, тобто після появи української національної літератури. Виходить, раніше за державницьку російську?! Про таку «крамолу» страшно було й подумати на теренах імперії (а в радянські часи ще й вкрай небезпечно). Між іншим, на цю потенційну загрозу вказували ще Драгоманов, Дашкевич, Франко» [15].

Офіційний статус номенклатурам «зачинатель» та «основоположник» української літературної мови допоміг здобути І.К. Білодід. Саме у написаному ним «Вступі» до двотомного «Курсу сучасної української літературної мови» вперше в післявоєнний час в академічному виданні сказано, що «І.П. Котляревський по праву вважається зачинателем української літературної мови на народній основі» [16], а Т.Г. Шевченко «...справедливо вважається основоположником нової української літературної мови» [17]. Обережний Л.А. Булаховський у своїй праці «Питання походження української мови» (1956) у спеціальному розділі «Походження сучасної української літературної мови» обійшов питання про «зачинателя» та «основоположника», висловившись багатозначно: «... і Котляревський, і Шевченко, і інші письменники ... своєю творчістю заклали підвалину української національної літературної мови» [18], «... сучасна літературна українська мова є в своїй основі Шевченкова...» [19].

У 1958 р. виходить І том академічного «Курсу історії української літературної мови», у вступному розділі

якого І.К. Білодід повторює висловлене ним у «Курсі сучасної української мови» (1951) твердження про основоположника сучасної української літературної мови Т.Г. Шевченка[20]. Після виходу академічного «Курсу історії української літературної мови» положення про зачинателя та основоположення нової української літературної мови стало канонічним. У згаданому підручнику П.П. Плюща «Історія української літературної мови», який випущений у 1971 р.,

Т.Г. Шевченко був названий також і «основоположником критично реалізму», «основоположником мовного реалізму в українській літературі»[21].

Але ж чи є взагалі підстави виділяти в історії нової української літературної мови «зачинателя» та «основоположника»? Такі підстави є. Проте спочатку потрібно уточнити значення цих лексем. У «Словнику української мови»(Т.3, К, 1972, с.403) читаємо: «Зачинатель, я, с.. Той, хто першим починає яку-небудь важливу, серйозну справу. Сковороду можна вважати зачинателем жанру байки, який набув широкого розвитку в українській літературі у ХІХ ст.» . Але ж чи може бути одна людина зачинателем такої великої справи, як літературна мова? Та ж чи «перший почав»писати народною мовою І.П. Котляревський? Твори, писані українською народною мовою, існували і розповсюджувались в Україні ще на початку 18 ст., задовго до появи «Енеїди»[22]. Це твори переважно світського змісту: про кохання (щасливе та нещасливе), про побутові проблеми, про житейські стосунки. Ці переважно ананімні вірші своїм стилем, мовою і поетикою часто нагадують українські народні пісні (напр., «Піснь о свѣтъ» О. Падальського, «От нещасной доль» і ін.[23] Є також значна кількість авторських і безіменних бурлескних віршів та діалогів (різдвяні та великодні вірші [24]), інтермедії та інтерлюдії»[25], сатиричні вірші і оповідання [26] , які написані українською народною мовою.

Про стабільність та традицію вживання впродовж 18 ст. народної української мови в художній творчості, про те, що це не було дивиною чи несподіванкою для тодішньої грамотної людини в Україні, може свідчити і той факт, що за шість років до опублікування «Енеїди» появилася друком вірш «Піснь», приписуваний Антонові Головатому. П.Г. Житецький з цього приводу писав: «Вірша ця варта уваги, як перший літературний твір на мові чисто народній, надрукований у тому ж 1792 р. гражданським шрифтом, шістьма роками раніше за «Енеїду» Котляревського»[27].

Отже, література українською народною мовою існувала в Україні задовго до появи «Енеїди». Саме ці твори були початком не лише нової української літератури, але і нової української літературної мови. Автори творів середини - II половини 18 ст., написаних народною українською мовою, фактично зруйнували в кінці 18 ст. стару українську мову [28]. Вони були зачинателями нової української літературної мови і підготували ґрунт для творчості І.П. Котляревського, який і став основоположником нової української літератури і літературної мови. бо лише після І.П. Котляревського « справді нашою літературною мовою остаточно, уже без хитання, стала жива народна мова. І від Котляревського вона стала творчо розвиватися вже зовсім свідомо»[29].

Основи нової української літературної мови заклав І.П. Котляревський. Але як і виникнення, так і остаточно сформування нової української літературної мови не було раптовим, миттєвим явищем. Літературний, мовотворчий процес формування нової української літератури і літературної мови тривав майже півстоліття і закінчився літературно-мовною діяльністю Т.Г.Шевченка. Про це дуже чітко сказав І. Огієнко в уже цитованій нами праці: «В історії розвою української літературної мови Шевченко закінчив ту добу, що розпочалася Котляревським і велася його наслідувачами. Він став синтезом цієї мови і він же поставив її на добру путь дальшого розвою. По Шевченкові хоч і ще й сперечаються за межі літературної спроможності української мови, але всім стало ясно, що Шевченко таки вивів цю мову на шлях ширшого літературного розвою»[30].

Отже, Т.Г. Шевченко є творцем нової української літератури та української літературної мови. Саме таке високе місце Т.Г. Шевченку визначив І.Я. Франко в уже цитованому нами «Нарисі...», творцем української літературної мови називає Т.Г. Шевченка Г.А. Левченко [31], окремий розділ «Шевченко як творець української літературної мови» виділяє в «Історії української літературної мови» І. Огієнко [32].

На підставі всього сказаного можна стверджувати, що досить штучним є виділення в історії нової української літературної мови періоду «сучасної української літературної мови». Потрібно зазначити, що термін «сучасна літературна мова» в тому значенні, в якому він вживався в «радянському» мовознавстві і продовжує вживатись в українському та російському мовознавстві, в зарубіжному мовознавстві практично не вживається . Він функціонує тільки для називання літературної мови сучасності. Саме з цим значенням терміни «сучасна російська мова» вживали в своїх дореволюційних і перших пореволюційних працях відомі мовознавці О.О. Шахматов, Л.В. Щерба, О.М. Пешковський.

Не виділяє в історії російської літературної мови періоду «сучасної російської літературної мови» не називає О.С. Пушкіна її основоположником В.В. Виноградов у своїй відомій праці «Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX веков» (Изд. третье, М, 1982 г.) Звідкіля ж у мовознавстві кінця 20-х - початку 30-х років появилася термін «сучасна російська літературна мова» і в початку 40-х років «сучасна українська літературна мова» у значенні «літературна мова від О.С. Пушкіна і до наших днів» і «літературна

мова від Т.Г. Шевченка і до наших днів»? Виявляється, що визначення «сучасна російська літературна мова» як мова від О.С. Пушкіна і до М. Горького «підказане» мовознавцям В.І. Ленінін, який у своїх записках про необхідність створення тлумачного словника російської мови підкреслював, що це повинен бути словник «... современного (от Пушкина до Горького) русского языка» [33]. За аналогією термін «сучасна українська літературна мова» як мова від Т.Г. Шевченка і до наших днів появився і в українському мовознавстві в 40-х-50-х рр.[34]. Тим більше, що це твердження цілком задовольняло великодержавницькі амбіції офіційної науки, бо ж виходило, що нова національна література і мова появилася в Росії раніше, ніж в Україні.

Література

1. Найголовніші статті І.Я. Франка про Т.Г. Шевченка: «Темпе царство» (1882), «Передне слово (до «Перебенді» Т.Г. Шевченка)» (1889), «Нове видання Шевченка» (1891), «Наймичка» Т.Г. Шевченка» (1895), «Шевченка і Єремія» (1904), «Шевченко по-німецьки»(1911), «Шевченкова «Марія» (1913) і ін.
2. Напр. найбільша стаття «Писання І.П. Котляревського в Галичині» (1898).
3. Деркач В.В. Творчість Михайла Драгоманова у контексті української філологічної термінології другої половини ХІХ ст. Кременчук, «Ятрань», 2001, 200 с.
4. Див. його шеститомну працю в дев'яти книгах «Історія української літератури» К., 1993-1996 рр.
5. Див. його «Очерки по истории украинской литературы XIX века» (1884р).
6. Див. перевидання його праці «Історія українського письменства», К., 1995.
7. Див. його «Начерк розвитку української літературної мови» (Харків, 1918 р).
8. Перше видання мало назву «Нариси з історії української літературної мови» (К.1958 р.).
9. Плющ П.П. Історія української літературної мови, К. 1971, с.292.
10. Там же. с.296.
11. Там же, с.293.
12. Ващенко В.С. Основоположник української літературної мови // Науч. зап. Днепропетровского ун-та. Сб. Филол. фак. - Вып. 1, 1940, Т.20., с.29-65.
13. Левченко Г.А. Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ ст. ,К., 1946, с.67.
14. Там же, с.140.
15. Смиченко-Волинська Оксана. «В ньому заговорила Україна», «Літературна Україна» за 6 травня 1999 р., ст. 7.
16. Курс сучасної української літературної мови, Т.1. За редакцією дійсного члена АН УРСР Л.А. Булаховського, К, 1951, с.19.
17. Там же, с.20.
18. Булаховський Л.А., Питання походження української мови. К., 1956, с.21.
19. Там же, с.17.
20. Курс історії української літературної мови. Т.1. За редакцією академіка АН УРСР І.К. Білодіда, К. 1958, с.14. Але, можна думати, не всі автори цієї книги поділяли погляди І.К. Білодіда. Так, у розділах «Літературна мова кінця ХVІІІ - першої половини ХІХ ст.» (автори - В.С. Ільїн, З.Т. Франко, Г.П. Їжакевич), «Мова творів Т.Г. Шевченка» (автор - В.С. Ільїн) номенклатури «зачинатель» та «основположник української літературної мови» відсутні. Є лише таке зауваження: мова Т.Г. Шевченка є «основою сучасної української літературної мови»(с.212).
21. Плющ П.П. Цит. книга, с.307.
22. Українська література ХVІІІ ст. К., 1983, 694 с.
23. Хрестоматія давньої української літератури. Упорядкував академік О.І.Білецький. К., 1967, с.524-532.
24. Там же, с.534-552.
25. Там же, с.483-519.
26. Там же. С.558-576, 592-593. і ін.
27. Житецкий П. «Енеида» Котляревского и древнейший список ее. К., 1900, С.119.
28. Там же, с.55. Див. ще цитовану працю Г.А. Левченка, с.3.
29. Огієнко Іван, Історія української літературної мови. К, 1995. С.132.
30. Там же, с.147.
31. Цитована праця, с.140.
32. Цитована праця, с.140-147.
33. Ленин В.И. Полн. собр. соч., 5 изд.,Т. 52, с. 178.
34. У книзі О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» (К., 1923 та статті М. Станиславського «Слова-скорочення в сучасній українській літературній мові» («Зб. Секції граматики української мови». 1930, кн.1) і в ін. авторів того часу термін «сучасна українська літературна мова» вживається у значенні «сьогочасна», «сьогоденна» літературна мова.